

हिरीताचं देनं घेनं - बहिणाबाई चौधरी

प्रतिभा आणि काव्य यांचा अगदी घनिष्ठ संबंध आहे. प्रतिभा हे निसर्गाचे देणे आहे. ते ज्याला लाभले, त्याला आभाळाकडे पाहताच नक्षत्रांचे दिवे दिसतात. तसे ते आपल्यालाही दिसतात. पण प्रतिभावंताशी ते दिवे हितगुज करतात. त्यांच्या रूपेरी राज्यात त्याला अलगद घेऊन जातात. मग मोत्यांचे सर ओघळावेत तसे त्याच्या तोंडून शब्द, लावण्याचे लेणे घेऊन बाहेर पडतात. ते शब्द आपल्यालाही सहजपणे त्या “नक्षत्रांच्या आभाळी, चांदोबाची दिवाळी” पाहायला घेऊन जातात. प्रतिभेची किमया अशी जबरदस्त प्रभावी असते. अशा प्रकारच्या प्रतिभेचा ना शिक्षणाशी संबंध असतो ना देश-काल-धर्माशी. ती कुणाच्याही हृदयात ईश्वर पेरतो. एक दिवस तिला अंकुर फुटतो आणि बघता बघता ते चांदण्यांचे झाड बहारायला लागते.

असेच एक लखलखणारे चांदण्यांचे झाड म्हणजे बहिणाबाई चौधरी ! त्यांची एकेक कविता म्हणजे उपमा, अलंकार, रस, सात्विकता, आशयघनता अशा विविध गुणांनी नटलेली झगमगणारी तारकाच होय. विशेष म्हणजे बहिणाबाई रूढ अर्थाने संपूर्णपणे अशिक्षित होत्या. पण सर्वार्थाने ज्ञानी होत्या. आचार्य अत्रे बहिणाबाईविषयी म्हणत, “मराठी मनाला मोहिनी घालील आणि स्तिमित करून टाकील असा भाषेचा, विचारांचा आणि कल्पनेचा विलक्षण गोडवा त्यांच्या काव्यात शिगोशीग ओथंबलेला आहे.”

आभाळातून पावसाचे टपोरे थेंबे जितक्या सहजपणे टपटपावेत तितक्या सहजपणे बहिणाबाईच्या मुखातून काव्याचे शब्द झरत असत. येता-जाता, रात्रंदिवस त्यांच्या तोंडून झरणाऱ्या या काव्य मौक्तिक धारा वाहात राहिल्या. त्यातल्या फार थोड्या त्यांचे सुपुत्र सोपानदेव चौधरी यांनी लिहून ठेवल्या आणि बहिणाबाईच्या मृत्यूनंतर हा अनमोल खजिना रसिकांपर्यंत येऊन पोचला. “जे जे रम्य ते बघुनिया मज वेड लागे” अशी अवस्था बहिणाबाईच्या काव्यासंभाराकडे पाहताच होते. त्यातील एक नितांत सुंदर कविता सादर करित आहे.

हिरीताचं देनं घेनं

नको लागू जीवा सदा मतलबापाठी

हिरीताचं देनं-घेनं नही पोटासाठी ॥ धृ. ॥

(हिरीत - हृदय)

माणसातील माणूसकीचा बहिणाबाईंना अत्यंत लळा आहे. तितक्याच त्यांच्या मतलबी वृत्तीचा त्यांना विलक्षण तिटकारा आहे. म्हणून त्या म्हणतात, ‘नको लागू जीवा सदा मतलबापाठी.’ माणूस स्वार्थामागे धावणारच पण त्याने सदैव स्वार्थाचाच विचार करू नये अशी त्या त्याला विनवणी करत आहेत. त्या पुढे कारण देतांना म्हणतात, ‘अरे देवाने दिलेले आणि मायेने आकंठ भरलेले विशाल हृदय त्याच्याजवळ आहे. काही देणी-घेणी या हृदयाची असतात, ती पोटासाठी नसतात, याची जाणीव ठेव.’ आपले हे म्हणणे सिध्द करण्यासाठी त्या उदाहरण देतात,

उभे शेतामधी पिकं

ऊन वारा खात खात

तरसती ‘कवा जाऊ,

देवा, भुकेल्या पोटात’

पेटवारे चुल्ह्या आता मांडा ताटवाटी

नको लागू जीवा, सदा मतलबापाठी ॥१॥

शेतातली पिकं उन वारं सहन करत मोठी होतात. पण एखाद्या भुकेल्याच्या पोटी आपण केव्हा जाऊन पडू, अशी त्यांना आस लागलेली असते. त्यांचं जगणं स्वतःसाठी नाही, दुसऱ्यासाठी आहे. 'चूल पेटवून ताटं-वाट्या घ्या, आणि मला तुमची भूक शमवू द्या. त्यातच माझी तृप्ती आहे.', असे जणू पिकं म्हणत असतात.

पाहीसनी रे लोकाचे

यवहार खोटे नाटे

तवा बोरी बाभयीच्या (बाभळीच्या)

आले अंगावर काटे

राखोयीच्या साठी झाल्या शेताले कुपाटी

नको लागू जीवा सदा मतलबापाठी ॥२॥

व्यवहार म्हटला की तो सरळ चालणेच अवघड. सचोटीने व्यवहार हा दुर्मिळच असतो. पण लोक त्या व्यवहारात इतका खोटेपणा करतात, इतक्या अधोगतीला जातात की ते पाहून बोरी-बाभळीच्या झाडाला काटे फुटतात. बोरी-बाभळीच्या झाडाला खूप काटे असतात. बहिणाबाईंची कल्पनाशक्ती एवढी तरल आणि जीवनदृष्टी इतकी सखोल आहे की त्या काट्यांचे कारण त्यांना माणसांच्या निर्दयी व्यवहारात दिसते. हा व्यवहारच विशाल, सुंदर हिरव्यागार शेताला राखण करण्यासाठी कुंपण घालायला लावतो. पण प्रामाणिकपणाने वागण्याची माणसाला बुध्दी होत नाही. हे बहिणाबाईंचे दुःख आहे.

किती भरल्या कनगा

भरल्यानं होतो रिता

हिरीताचं देनं घेनं

नाही डाडोराकरता (पोटाकरता)

गेली देही निघीसनी नाव रे शेवटी

नको लागू जीवा, सदा मतलबापाठी ॥३॥

(कनगा - धान्य साठवण्याचे पिंप)

माणूस कणग्या, म्हणजे धान्य साठवण्याची मोठमोठी पिंप, भरून ठेवतो. कितीही भरले तरी ते एक दिवस रिकामे होणारच आहे. तुझ्या पोटासाठी किती असं धान्य लागतं? जास्तीचं साठवून ठेवण्यापेक्षा उपाशी, गरजू लोकांना दान करावं ! ते देणं आणि मागणाऱ्यांचं समाधान हे घेणं हा हृदयाचा व्यवहार झाला, पैशाचा नाही. मी किंवा कुणीही देहाने एक दिवस जाणारच आहे. पण या दानाने मात्र त्याचे नाव मागे राहिल, हे निश्चित !

माणसाच्या हृदयाला श्रीमंत होण्याचा संदेश देणारी ही महान कवयित्री बहिणाबाई मराठी काव्याच्या इतिहासात अजरामर झाली आहे !